

1

Wat is morfologie?

Een woord van Achterberg: het sterregrint.
Geen sterveling dan hij zou het bedenken
en een melkweg in drie syllaben schenken;
hoe meer je kijkt, hoe meer je er in vindt.
Was het het kiezelpad rondom zijn huis
dat werd tot sterrestelsel onverwacht?
Of heeft hij buiten in de heldere nacht
– edelman, bedelman, wichelaar, kind –
gedacht aan figuraties van wit grint?

Ida Gerhardt, *Verzamelde gedichten*. Amsterdam 1980, p. 454

1.1 Inleiding

Achterberg maakt een nieuw woord, *sterregrint* en Gerhardt staat daar bij stil: drie lettergrepen, twee woorden, *ster* en *grint*, hoe is hij erop gekomen om die samen te voegen tot één woord, en wat bedoelt hij er precies mee? Maar niet alleen dichters bedenken nieuwe woorden, ook gewone stervelingen doen dat, en voor alle taalgebruikers is er aan woorden heel wat te beleven.

In het Nederlands hebben we allerlei woorden als (1a), maar veel meer woorden als (1b):

1 a	appel	b	appelboom
	mooi		bloedmooi
	werken		verwerken
	tuin		tuintje
	goed		goedkoop
	lezen		lezing

Die onder (1b) zijn – dat blijkt al uit hun aantal – veel belangrijker. Voor de taalgebruikers, maar ook voor de taalkundigen. Je kunt er namelijk stukjes in onderscheiden die zelf woord zijn: *appel-*, *-boom*, *bloed-*, *-mooi*, *goed-*, *-koop*, maar soms zit er in een woord een stukje dat geen woord is, zoals in *tuin-tje*, *ver-werken* of *lez-ing*. We kunnen die woordstukken links of rechts zetten:

2 a	frisdrank	b	okselfris
	koudvuur		ijskoud
	ziekbed		doodziek

Ook kunnen we de volgende veranderen, en dan verandert de betekenis:

3	a	melkchocolade	b	chocolademelk
		tomatenseep		soeptomaten
		waterleiding		leidingwater

Bij stukjes die niet zelf woord zijn, kan dat niet:

4	a	leesbaar	b	*baarlees
		nattig		*ignat
		ondiep		*diepon

We kunnen ook nieuwe combinaties maken: iemand die iets van een *yup* heeft kunnen we *yuppig* noemen, iemand die de hele dag telefoneert *verbelt* een vermogen, maar niet alles lijkt te mogen: *leesbaarheid* is goed, maar *schoonheidbaar* beslist niet.

Als je op stukjes gaat letten, kom je nog veel meer tegen: in *deskundo* herkennen we een deel van *deskundig* en een -o die we ook tegenkomen in *lesbo* of *frusto*, in *euthanasiasetling* komen delen van *euthanasie* en *enthousiasetling* voor. Hier is het moeilijker om er duidelijke stukjes uit te halen, net zoals bijvoorbeeld bij *beginnen*. *Be-werken* en *be-plakken*, dat lukt wel, maar bij *be-ginnen* weten we met -*ginnen* niet goed raad. En wat doen we met *paling* en *haring*? Zit daar -*ing* in, net als in *lezing* en *roeping*? Of, ook niet makkelijk: hoe zit het met *ant-woord* of *elle-boog*? En zitten de woorden *kat* en *belletje* in *kathelbelletje*? Met al die woorden waar op de een of andere manier stukjes in lijken te zitten, en met de mogelijkheid van nieuwe combinaties, houden morfologen zich bezig. In dit hoofdstuk maken we kennis met verschillende vragen en problemen die zich daarbij voordoen.

1.2 Basisbegrippen

1.2.1 Gelede en ongelede woorden

Ieder woord bestaat uit een klankvorm en een betekenis; in het Nederlands is *poes* een woord, omdat de klankvorm /pus/ een eenheid vormt met de betekenis 'poes'. De klankvorm /klork/ is géén woord, omdat er geen betekenis aan gekoppeld is. Woorden zijn zelfstandige eenheden van vorm en betekenis. Ze kunnen worden onderscheiden in **LEXICALE** of **INHOUDSWOORDEN** tegenover **GRAMMATICALE** of **FUNCTIEWOORDEN**. Met lexicale woorden, zoals *auto*, *rijden* en *smel*, kunnen we dankzij hun betekenis naar iets verwijzen; grammaticale woorden, zoals *van*, *en*, *of*, *de*, hebben als functie verband te leggen tussen lexicale woorden en de zinsdelen waarin ze voorkomen. Nomina, adjectieven, verba en adverbia zijn lexicale woorden; ze behoren tot een open klasse, dat wil zeggen, er kunnen nieuwe woorden bijkomen. Functiewoorden, waartoe onder andere voegwoorden, preposities, voornaamwoorden en lidwoorden behoren, worden ook wel gesloten-klassewoorden genoemd, omdat er alleen bij hoge uitzondering nieuwe leden aan worden toegevoegd.

Als we nu kijken naar de relatie tussen klankvorm en betekenis, dan zijn twee soorten woorden te onderscheiden, namelijk woorden waarbij die relatie arbitrair is, en woorden waarbij deze relatie niet volstrekt willekeurig is.

De relatie tussen de klankvorm en de betekenis van een woord als *boom* is niet gemotiveerd, maar willekeurig. **ARBITRAIR**. Niets in de klankvorm /bom/ duidt op de betekenis 'boom'. Er is geen enkele reden waarom aan deze klankvorm deze betekenis is verbonden. Dat blijkt ook duidelijk als we ons realiseren dat in een andere taal dezelfde betekenis door een andere klankvorm wordt gedragen. Met het Nederlandse *boom* bijvoorbeeld correspondeert in het Frans *arbre*, in het Duits *Baum* en in het Engels *tree*. Wel is het zo, dat voor ieder woord per taalgenomschap de relatie is vastgelegd: als eenmaal de conventie is ontstaan dat we het woord *boom* gebruiken voor 'boom', dan moeten we ons ter wille van de communicatie aan deze 'afsprak' houden. Woorden berusten op een (sociale) conventie, het zijn **CONVENTIONELE TEKENEN**.

In een woord als *appelboom* is de relatie tussen vorm en betekenis niet volstrekt willekeurig. Gegeven het feit dat in het Nederlands de betekenis 'appel' is gekoppeld aan de klankvorm /apəl/, en de betekenis 'boom' aan de klankvorm /bom/ is het niet volstrekt willekeurig dat de betekenis 'appelboom' is gekoppeld aan de klankvorm /apəlbom/. *Appelboom* is **GEMOTIVEERD**. Zulke woorden noemen we ook wel **GELEDE WOORDEN**: de geleiding in de vorm, /apəl/ en /bom/, gaat gepaard met een bepaalde geleiding in de betekenis; binnen het betekenisgeheel zijn, net als in de vorm, twee aspecten, 'appel' en 'boom', te onderscheiden. In gelede woorden correspondeert een bepaalde geleiding/structuur in de vorm met een bepaalde geleiding/structuur in de betekenis. Andere voorbeelden van gelede woorden zijn *vijandig*, *gljbaan*, *bespreking*, *negentien* en *vervolgopleiding*.

In deze gelede woorden zijn twee of meer **MORFEMEN** te onderscheiden, bijvoorbeeld *vijand-ig*, *glj-baan*, *be-spreek-ing*, *negent-ien* en *ver-volg-op-leid-ing*. Morfemen zijn delen van een woord die corresponderen met een bepaald betekenisaspect. Naar hun functie zijn morfemen te verdelen in twee soorten: morfemen zoals *vijand-*, *glj-*, *-baan*, *spreek-* die ook als woord kunnen voorkomen, zogenaamde **VRIJE MORFEMEN**, en morfemen als *-ig*, *be-* en *-ing* die alleen in combinatie met een vrij morfeem optreden, zogenaamde **GEBONDEN MORFEMEN**. Ook in hun betekenis verschillen ze: vrije morfemen hebben een zelfstandige betekenis – daarom worden ze ook wel **LEXICALE MORFEMEN** genoemd – terwijl gebonden morfemen alleen een betekenis hebben via het woordgeheel: *-tje* bijvoorbeeld betekent niet zelf 'klein', maar drukt dit alleen uit via het hele woord: *tajeltje*. Bovendien kan éénzelfde gebonden morfeem binnen verschillende woorden corresponderen met verschillende betekenissen. In *mannetje* of *romannetje* geeft *-tje* niet altijd het aspect 'klein' weer, maar soms ook het aspect 'relativering/geringschatting'. Vergelijk ook:

5	a	zigeuner-meisje	b	zigeuner-in
		bloemen-man		bloem-ist
		school-jongen		school-ier

De morfemen *-ster* of *-in* betekenen niet 'vrouw' of 'meisje', net zomin als *-ist* of *-ier* 'jongen' of 'man' betekenen; ze vervullen deze functie uitsluitend via het woord waarin ze voorkomen. Zie ook de woorden op *-ist* in (6): *-ist* heeft hier een onzelfstandige betekenis, en de precieze interpretatie ervan hangt af van het basiswoord:

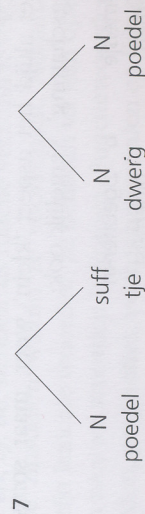
6	a	bloem	b	bloemist
		viool		violist
		Mao		Maoïst
		kapitaal		kapitalist
		humor		humorist

Naar hun positie in het gelede woord, kunnen we gebonden morfemen onderscheiden in **PREFIXEN**, die aan het begin van de woordvorm optreden: *ge-roddel*, *be-zetten*, *ont-lopen*, *on-tevreden*, en **SUFFIXEN**, die aan het einde daarvan komen: *vind-er*, *les-baar*, *bell-ing*, *deeltijd-ster*. De overkoepelende term voor pre- en suffixen is **AFFIXEN**.

In één woord kunnen zowel prefixen als suffixen voorkomen, bijvoorbeeld in *on-gelukk-ig*, *on-boor-baar*, of een combinatie van prefixen (*wan-ver-bou-ding*), dan wel suffixen (*brand-baar-heid*, *kalm-eer-ing*). Omdat in *ge-berg-te* en *-te* alleen in combinatie voorkomen (*geberg of *bergte zijn niet mogelijk) nemen we in dit geval één **DISCONTINU AFFIX** aan. Ook in het voltooid deelwoord van zowel zwakke als sterke werkwoorden komt een discontinu affix voor: *werk-t* en *ge-loop-en*.

INFIXEN, gebonden morfemen binnen het woord, komen in het Nederlands niet voor, maar wel in andere talen. Een voorbeeld uit het Latijn is de infigering van een nasaal in onvoltooiden tijden, zoals *vi-n-cere* ('overwinnen') naast *vici* ('ik heb overwonnen') of *ru-m-pere* ('breken') naast *rupi* ('ik heb gebroken'). In het Amerikaans Engels komt een eigenaardig procédé voor waarbij de krachtterm *fuckin'* wordt ingevoegd in een woord: *fan-fuckin'-tastic*, *im-fuckin'-possible*. Men spreekt wel van 'fuckin'-insertie', maar ook komen voor *fan-bloody-tastic*, *abso-bloody-lutely* of *al-ruddy-mighty*. Deze woorden worden als een infix met een versterkende functie ingevoegd voor de syllabe met hoofdklemtoon.

Naar de aard van de erin voorkomende morfemen maken we binnen de gelede woorden onderscheid tussen *composita* of *samenstellingen* en *derivaties* of *afleidingen*. In een **AFLEIDING** is een van de twee delen een gebonden morfeem; een **SAMENSTELLING** is opgebouwd uit delen die zelf als woord kunnen optreden. Vergelijk:

Andere samenstellingen zijn bijvoorbeeld *winkel-meisje*, *tijzer-sterk* en *slaap-wandel(en)*; afleidingen zijn bijvoorbeeld: *spreek-ster*, *on-diep* en *be-wandel(en)*.

Combinaties zijn ook mogelijk: de samenstellende delen van samenstellingen kunnen zelf afleidingen zijn (8a), of samenstellingen (8b):

8	a	honger + [staak+ing]	b	[land+bouw] + school
		vrouw + [vijand+ig]		[lucht+vaart] + museum
		[leid+ing] + water		markt + [koop+man]
		leger + [leen+heid]		kinder + [speel+plaats]
		[staak+ing(s)] + [leid+er]		[kern+wapen] + [vraag+stuk]

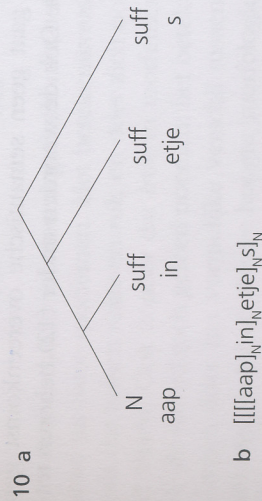
Ook komen afleidingen van samenstellingen voor, zoals in (9):

9	godsdienst-ig
	klankwett-ig
	buitenland-s
	huismoeder-lijk
	schoolmeester-achtig

Morfologie houdt zich bezig met gelede woorden. In de volgende paragraaf bespreken we hoe de geleedheid van een woord vast te stellen is.

1.2.2 Syntagmatische en paradigmatische morfologie

Als we woorden 'geleed' noemen wanneer daarin twee of meer morfemen zijn aan te wijzen, dan kunnen we morfologie opvatten als 'syntaxis beneden het woordniveau', als **MORFEMSNTAXIS**. Zoals de syntaxis zich bezighoudt met de combinatie van woorden tot woordgroepen en zinnen, bestudeert de morfologie hoe morfemen gecombineerd kunnen worden tot woorden. Het verschil tussen morfologie en syntaxis zit dan in het onderzoeksterrein: de morfologie houdt op bij de woordgrens van waaruit de syntaxis vervolgens vertrekt. De bouwstenen van het (gelede) woord zijn morfemen, die van de zin woorden. Het woord *aap-in-etje-s* bijvoorbeeld, is een derdegraadsafleiding: *apinnetjes* is afgeleid van *apinnetje*, dit weer van *apin* en dat weer van *aap*. Dit woord is opgebouwd uit het vrije morfeem *aap-* en drie verschillende suffixen, namelijk *-in*, *-etje* en *-s*. De hiërarchische structuur kunnen we, net als in de syntaxis, weergeven door middel van een boomstructuur (10a), of door gelabelde haakjes (10b):

We spreken in dit verband ook wel van **SYNTAGMATISCHE MORFOLOGIE**: langs een horizontale lijn kunnen we een geleed woord opgebouwd denken uit betekenisdragende stukjes, morfemen. Het gaat om relaties tussen elementen die in een